

PRILOG TEMI O ZNAČENJU IMENA »ZAGREB«

Miroslav Brandt

Historiografski uzus zahtijevao bi da uvod u ovu raspravu o imenu »Zagreb« sadrži sve dosad poznate interpretacije toga naziva, iznese debatu o njima, utvrdi njihovu opravdanost ili neopravdanost, uz iznošenje svih argumenata pro i contra za svako od predlaganih rješenja.

Ali takva rasprostiranja cjelokupne panorame već su učinjena u prethodnoj znanstvenoj literaturi, pa je njihovo ponavljanje praktički suvišno. Nužno je tek nabrojiti predložena rješenja:

1) Zagreb je mjesto gdje je bl. Augustin Kažotić *zagrebao* motikom u suho tlo, zbog čega je ondje izbio vratak koji ne presušuje, pa je iz njega uvijek moguće *zagrabiti* živu vodu.

2) Zagreb je naselje *za brijegom*, uz metatezu *Zagreg* — *Zagreb*.

3) Zagreb je naselje iza bedema, ukopano iza grabe koja ga štiti od neprijateljâ (I. Tkalčić, Vj. Klaić).

4) Zagreb je naselje koje se nalazi *iza obale*, jer bi riječ »greb« mogla imati i značenje brijeg, obala, nasip neke rijeke (P. Skok).

5) Obala na kojoj se nalazi Zagreb nije obala potoka Medveščak (kako je to mislio P. Skok), nego je to obala rijeke Save (N. Klaić, 1982), te je stoga Zagreb naselje koje se nalazi s onu stranu rijeke Save (tj. sjeverno od nje, pri čemu se, dakako, nameću dva pitanja: koliki je razmak od obale Save pa sve do područja na kojem je Ladislav Arpadović godine 1094. osnovao zagrebačku biskupiju; i drugo, tko je taj subjekt koji je, živeći na jugu od Save, onako (za sva vremena) prozvao to naselje s onu stranu te rijeke, udaljeno zračnom linijom preko 2 km od nje?

6) Zagreb je naselje koje se još iz rimskih vremena nazivalo *Agria*, što se zatim protetskim dodavanjem glasa »Z« pretvorilo u *Zagrabia* odn. *Zagreb* (M. Perak, 1977., 1982).

Iz navedenog pregleda (koji se u pojedinostima može pratiti u djelima I. Tkalčića, Vj. Klaića, Z. Herkova, T. Heresa, N. Klaić) vidljivo je da je ime Zagreb pretežno odgonetavano lokacijski: on je mjesto gdje se grabi živa voda, on se nalazi unutar bedema, na obali potoka ili rijeke. Njegov terenski položaj temelj je njegova imena.

Tek M. Perak razbija taj začarani krug pa, van okvira čudotvornih pojava ili vojno-obrambenih motiva, ime Zagreb izvodi iz socijalno-ekonomskih realija. Za njega je na mjestu današnjeg Zagreba u rimsko doba »bilo poljsko dobro, predij, koji je u nesigurnim vremenima vjerojatno imao utvrđeno središte na mjestu današnjeg Kaptola oko kojeg se središta razvilo veće mjesto, još prije osnivanja zagrebačke biskupije god. 1094. To se mjesto

zvalo Agria...«, a Slaveni su taj naziv poslavenili spomoću protetskoga »z« i time dobili ime Zagreb.¹ Pri tome M. Peraku nije bitno spomenuto skretanje nastojanja da se odgonetne ime Zagreba na socijalno-ekonomske kategorije kao determinante u poimanju toponima, nego tema o primjeni proteze u gradnji nazivlja kod slavenskih i južnoslavenskih naroda. Zaključak da je Zagreb »još u rimsko doba bio predium« zapravo je nusprodukt njegova istraživanja i više je nošen lingvističkim (važnim i zanimljivim) poticajima nego problemima povijesti ekonomskih i socijalnih odnosa u srednjovjekovlju naših zemalja. Uza sve to, ipak, on je u svom radu naišao na trag kojim bi naša zasad još nedovoljno razvijena toponomastika trebala u budućnosti ostvariti svoju neophodno potrebitu pomoć u rekonstruiranju predodžbi o drevnoj prošlosti naših naroda: o njihovoj privredi, društvenim odnosima, psihologiji, shvaćanjima, etničkim obilježjima, migracijama, intelektualnim prosudbama i određenjima prema stvarnosti.

Ali, to manje ili više usputno, premda važno, usvajanje jednoga novog kriterija pri objašnjavanju toponima Zagreb, teorija o protetičkom »z«, neće biti da konačno razrješava postavljenu zagonetku. Ona se, naime, proširuje ustanovljivanjem mnoštva drugih toponima (u zagrebačkoj regiji, na koju, zbog jednostavnosti tretmana, skućavamo ovo izlaganje) koji izrazito govore o gospodarskim bavljenjima stanovništva, o njihovu društvenom statusu, o primjenljivosti i zbiljskoj upotrebi tla i regiona u realnosti života o kojoj ovisi faktički opstanak žiteljstva, a kojima nikakva protetičnost ne može pribaviti objašnjenje. Tako bismo iz obilja toponima, među kojima mnoge mogu (ili, ponekad, možda više i ne mogu) objasniti tek dalekosežna lingvistička komparativna i genetička izučavanja, mogli formirati nekoliko skupina:

a) vrsta zemljišta i kulture koja se na njemu uzgaja; na pr.: Senokoše (Sinokoše), Nova Loza, Stara Loza, Žitnjak, Vrbovo, Leskovec, Bukovščak, Bukovec, Bukovje, Hrašće, Hrastje, Hrastovec, Brestje, Brestovčina, Brestovec, Jablanovec, Topolovec, Glogovec, Dubovec, Graberje, Mlados, Krčevima i dr.

b) posebne djelatnosti u okviru (seoskih ili vlasteoskih) gospodarstava: Deščevac, Kravarsko, Kravarščina, Kozinščak, Kobiljak, Psarjevo, Oborovo, Drvosek, Štrigljača, Mlinovi i dr.

c) posjedovni odnos (vlasništvo ili držalaštvo) na lokalitetima: Jankovića Mlin, Knezov Mlin, Banovo Brdo, Biškupec, Banje Selo, Crkvena Ves, Opatovina, Fraterščica, Biškupov Čret, Popovec, Kaptolska Šuma, Selski Gaj, Selsko Brdo, Gmajna Šuma i dr.

d) odnos stanovnika prema naselju ili tlu na kojem žive: Novaki, Novo Selo, Selnica, Selovec, Novoselička Šuma, Dedići, Bratina i dr.

e) izraziti i očiti iskaz o socijalnom položaju stanovnika: Hudi Bitek, Šestine, Vrapče, Podsused, Zagreb, Zagreb (u Vukomeričkim goricama, zapadno od Kravarskog), Varošćak, Gračani i dr.

Većina tih toponima shvatljiva je na prvi pogled. Ali ipak, iza mnogih, plauzibilnih po jezikoslovnom izrazu, kriju se zagonetke o društvenoj strukturi i odnosima koji leže iza pojedinih oblika riječi: čija sjenokoša — seoska ili vlasteoska?; čiji nasad stare odnosno nove loze?; da li je žitnjak dio vlastelinstva (veleposjeda; a tada: čijeg?) ili je to općinska zemlja na kojoj seoski kolektiv posebice uzgaja žito? Ta ista dilema postoji i za raznovrsne

¹ M. Perak: Odakle potječe ime grada Zagreba? Zgb, 1982, str. 48.

šume; čiji su to bukvići, hrastici, grabovici, brestici itd.? Jer postoji i Gmajna Šuma, to jest šuma koja je dio posjeda seoske zajednice, a ne vlastelinstva. Specijalna uzgajališta krava, koza, kobila, pasa, posebne drvosječe i »deščevci« (tj. neki oblik pilane za izradu dasaka) pa zatim štrigljače i mlinovi bit će da su specijalizirani pogoni vlastelinstva. Mnogi nazivi svjedoče o tome tko su posjednici zemljišta: opatije, samostani, svećenici, vlastelinstvo, biskupija, banska vlast i dr. Ali i seoske zajednice posjeduju i gajeve, i šume, i brda. Vlasteoski zemljoposjednici naseljavaju na svom tlu »Novake«, formiraju Nova sela i Selnice (selišta), ali ima i sela koja se iskazuju kao starosjedilačka, nezakmećena naselja: bratine, dedići, a i novoselci mogu imati općinsku šumu, pa je vjerojatno da su na nekim lokacijama bili naseljavani kao slobodne seoske zadruge.

Iznesena skica nema, dakako, namjeru da sama sobom rekonstruira cio privredni i društveni poredak promatrane regije, nego samo da upozori na gospodarsku, posjedovnu i socijalno-strukturalnu podlogu toponimičkog obilježavanja. Nazivlje očito nije tuđe konkretnoj zbilji društvenih odnosa, nego ih iskazuje ili manje ili više prepoznatljivo u sebi krije.

Za temu ove rasprave posebno su važni nazivi u skupini e). Varošćaki i Gračani očito su posjedi grada ili građana, vjerojatno Gradeca. Vrapče ni pošto nema nikakve veze s vrapcima, nego je to »rabčije« naselje, dakle naselje »raba«, što u Srednjem vijeku očito označava potpuno zakmećeno stanovništvo.

Presudnu važnost u toj skupini imaju tri naziva: Podsused, Zagreb i Hudi Bitek. Drugi od njih tumačen je na različite načine, kako je to izloženo u uvodnom dijelu teksta. Ali naziv Podsused ili Podsusjed nije privukao toliku pažnju, a upravo on otvara novu mogućnost i za objašnjenje imena Zagreb.

On se očigledno može jezikoslovno rastaviti na prijedlog »pod« i imenicu »susjed«, pa znači, dakle, nekoga ili, u množini, neke, koji su pod susjedom. No pod kojim ili pod kakvim susjedom? Zar je to naziv što ga je neki vlastelin dao selu koje pripada drugom vlastelinu, njegovu susjedu? Očigledno nije. Jer zbog čega bi feudalac »krstio« selo drugog pripadnika srednjovjekovnoga vladalačkog sloja umjesto feudalnog gospodara samoga toga sela? Stoga riječ »podsusjed« ili »podsusjednici« mora da ima neki drugi smisao.

Poznato je da na tlu Hrvatske (a i na tlu drugih južnoslavenskih naroda) mnogi toponimi imaju praslavenški izvor: Bištrice su *brze riјеke*, i stoga, sekundarno, teku providnom vodom; »*Ostrozi*« su kule stražarnice; »*luke*« su livade ili šume; »*čretovi*« i »*gvozdovi*« su šume i planine; »*šćedra*« — mjesta milosrđa.

Prema tumačenju ruskih rječnika povijesnog nazivlja, »Podsusjedok« je takav žitelj koji nema vlastite posjedovne baze nego se nastanio u nečijem domaćinstvu i za njega radi, ali ne kao najamnik nego kao potkmet na kmetskoj zemlji, bez izravnog odnosa s vlastelinom, vrhovnim gospodarom kmetske čestice, pa prema njemu i nema dažbinskih odnosa, nego je podlozan samo kmetu na čijoj čestici suživi.²

U osvjetljenju toga značenja, naselje »Podsusjed«, pod zapadnim obroncima Zagrebačke gore (Medvjednice), oko 5 km zapadno od naselja Vrapče

² VI. Dalb: Tolkovoj slovarb živogo velikoruskogo jazyka, t. III, str. 208; Boljšaja sovjetskaja enciklopedija, 3. izd., M. 1975., sv. 20, sub v.

ili naselja totalno zakmećenih seljaka (raba), bilo je nastanjeno potkmetovima kmetova nekoga vlastelinstva. Oni su obrađivali usitnjene čestice temeljnih kmetovskih posjeda, u određenim (u literaturi slavenskih zemalja nezavjedočenim) razmjerima davali rad i obroke kmetu koji ih je udomio, a ovaj je namirivao prema feudalcu sve uobičajene kmetovske dažbine.

Zemljopisno na suprotnoj strani, otprilike jednako udaljen prema istoku od Vrapča (Rabskoga sela), nalazi se lokalitet što ga srednjovjekovni dokumenti nazivaju Zagrebom.

Najstariji poznati spomen toga imena sačuvan je u ispravi ostrogonskog nadbiskupa Felicijana iz 1134. u kojoj se, uz ostali njezin sadržaj, saopćava da je ugarski kralj Ladislav osnovao zagrebačku biskupiju i darovao joj »pučanstvo Dubrave sa zemljom i šumom«.³ Poznato je da se od Šišićeva vremena kao datum toga osnutka smatra godina 1094.⁴

Način kako je fragment Felicijanove isprave pisan odaje da on retrospektivno govori o toj biskupiji koja je već postala poznati pojam: to je »zagrebačka biskupija«, pa se zapravo kaže da je nju, tu već poznatu biskupiju, osnovao kralj Ladislav. Taj tekst ništa ne kazuje o samoj lokaciji te biskupije: ni da li je dotad naseljen ili nenaseljen teren, ni da li je tada istovremeno podignuta katedrala u središtu biskupije.

Različite indicije (koje je sumirao T. Heres)⁵ upućuju na to da je na mjestu kasnije podignute katedrale već otprije postojala neka crkvena građevina prije Ladislavova formiranja »zagrebačke« biskupije, kako su to naslućivali još P. Ritter-Vitezović i I. K. Tkalčić. No to nipošto ne znači da je to bila neka »predladislavska katedrala«, ako ćemo taj termin sačuvati za crkvu u kojoj je biskupska katedrala, jer prije Ladislavove odluke biskupije tu još nema.

Prošlost lokacije na kojoj je 1094. postavljeno eklezijalno sjedište novoosnovane biskupije ne treba zamišljati kao razvijenu i afirmiranu, općepoznatu urbanu aglomeraciju koja, kao grad, već nosi svoje gradsko ime, Zagreb, pa da se novoosnovana biskupija naziva po tome svome urbanom centru Zagrebačkom biskupijom. Taj termin Felicijan upotrebljava retrospektivno, poslije četrdeset godina, kad je biskupiji već bio pripisan naziv po mjestu na kojem je osnovana i kad je postojanje biskupijskog sjedišta transformiralo društvenu i ekonomsku strukturu naselja koje se oko katedrale razvijalo (crkveni centar zahtijeva dotok hrane, determinira građevne pothvate, okuplja obrte: zidare, krojače, svjećare i d. sl., te time on u Srednjem vijeku djeluje više kao poticaj za urbanizaciju nego što on sam iz njegova prethodnog postojanja rezultira, iako se Crkva, kad je bilo moguće, smještala ili ostajala smještena u očuvanim urbanim jezgrama gdje ih je bilo odnosno gdje su ona preživjela ranosrednjovjekovna vojna razaranja). Istina je da je Prvi splitski crkveni sabor iz 925. u svom II. članku utvrđuje da »iuxta decreta patrum non licet in modicis civitatibus vel villis episcopatum statui«, u osloncu na zaključke crkvenog sabora u Sardici, iz 343. Ali sabor u Sardici, u Dakiji, održao se još u doba prilagođavanja Crkve Rimskoj državi, kad se nastojalo da se biskupijska dijeceza poklapa s opsegom civitasa i ima

³ I. K. Tkalčić: Monum. histor. . . Zagrabiae, I., Zgb. 1889, str. 1; F. Šišić: Priručnik izvora hrv. historije, Zgb. 1914, faksimil, lat. tekst i hrv. prijevod str. 321—323, 368—369.

⁴ F. Šišić: Priručnik. . . str. 303.

⁵ T. Heres: Podrijetlo i značenje imena Zagreb u svjetlu nekih zagonetaka najstarije Hrvatske povijesti. »Marulić«, 1983, sv. 4, str. 375.

svoje sjedište u njegovu administrativnom središtu. Nakon propasti Carstva, u uvjetima kad su pustošenja razorila mnoga urbana središta i administrativnu strukturu Carstva, načelo o istovjetnosti biskupskog sjedišta s urbanim centrom nije se u mnogim evropskim zemljama moglo provoditi rigorozno, utoliko više što mnoge novopokrštene zemlje (Irska, Britanija, Germanija, slavenske zemlje) i nisu u ranom Srednjem vijeku imala dovoljno urbanih središta. U prilog tome govori i daleka crkvena nadležnost Splitske biskupije koja seže sve do Posavine, pa je tek Ladislavova odluka otkida od ingerencije dalekog priobalnog grada.⁶

Citirajući arheološke rezultate Ane Deanović, T. Heres podupire njenu hipotezu da je na mjestu današnje katedrale u Zagrebu već od IX. st., a možda i ranije, postojala izgrađena crkva.⁷ No njezino eventualno postojanje ne svjedoči da se radilo o urbanom naselju, jer je crkvi moglo biti i na otvorenoj zemlji, na imanjima feudalaca, blizu vlasteoskog dvorca, ali i u udaljenosti od njega.

Zbog svega izloženoga, osnutak biskupije koja je od naziva svoje lokacije dobila naziv zagrebačke biskupije, pa je pod tim nazivom u 1. pol. XII. st. poznata ostrogonskom nadbiskupu, ništa ne kazuje o stvarnim ekonomskim, posjedovnim i društvenim uvjetima u IX, X i XI. st. na tlu budućeg biskupijskog središta: radi li se o urbanoj aglomeraciji ili slobodnoj površini u okviru nekoga ili nečijega zemljoposjeda.

U taj zamršen sklop pitanja, koji u sebi krije zagonetku o razvitku i oblicima zemljoposjedovanja u Sjevernoj Hrvatskoj počevši od doseljenja a i o ustrojstvu starohrvatskog društva u agrarnim oblastima zemlje, uključuju se tri važne indikacije:

1) Kralj Ladislav poklanja novoosnovanoj biskupiji »stanovnike Dubrave sa zemljom i šumom koja im pripada. Na njezinom je tlu, dakle, krajem XI. st. postojao feudalni veleposjednički odnos prema zemlji i njenim obrađivačima, koji su prikovani za zemlju i s njom se prenose u nadležnost novoobdarenog posjednika.

2) Oko 20 km južno od grada Zagreba, u Vukomeričkim goricama, na lokaciji južno od selâ Dubranec i Gustelnica, prostire se teren, djelomično ravničarski a djelomično humovit, koji i danas nosi ime Zagreb, a na njemu nema nikakva naselja. Naziv Zagreb može se dakle odnositi i na otvoreni teren, pokrit usjevima ili šumom (reambulacija toga lokaliteta trebalo bi tek da ustanovi faktički oblik i vrst njegove zemljišne primjene).

3) U drugoj polovici XIII. i u početku XIV. st. postoje ljudi koji se, kao osobe, zovu »Zagreb«. Tako se 1251. pred kaptolom u Slav. Požegi sklapa ugovor između Lamperta, sina grofa Razboyda, s jedne strane, te Zagreba i Brikcija, s druge strane, o međusobnoj razmjeni zemljoposjeda. Lampert daje svoju vlastitu, baštinsku zemlju a Zagreb onu zemlju što ju je nekoć za vlastiti novac kupio od rođaka spomenutog Lamperta, to jest Klementa, Artolfa i Blaža, sinova Benediktovih.⁸

Spor oko toga sporazumijevanja otežao se više godina, pa se 1256. iste stranke, Lampert i Zagreb, ponovo pojavljuju pred požeškim kaptolom i ugovaraju ustupanje zemlje zvane pučki (wlgaliter) Hursoa stanovniku koji

⁶ F. Šišić: Priručnik..., str. 364: nadležnost splitske nadbiskupije sezala je sve do nadomak Zagreba, a odatle do Drave pod biskupiju kninsku.

⁷ T. Heres: Cit. raspr., na istome mj., str. 374.

⁸ Smičiklas: Codex diplomaticus..., sv. IV., br. 412, str. 476—477.

se zove Zagreb, a ovaj Lampertu daje zemlju koju je svojedobno za svoj novac kupio od Lampertovih rođaka.⁹

Godine 1305. istupaju pred požeškim kaptolom (koji je »locus credibilis«) braća Zagrabi mlađi i Zagrabi stariji, sinovi Zagrabovi, za se i u ime svoga brata Ladislava, u vezi s posjedovanjem zemlje Hursoa, što ju je njihov otac u zamjenu za svoju kupljenu zemlju dobio od Lamperta, sina Razboydova. Razlog tome je što je povelja o izvršenoj zamjeni iz 1256. bila pohranjena u klausturu Sv. Dimitrija u Požegi, u sakristijaru. Ali je crkva izgorjela i sad braća traže od kaptola prijepis kaptolskog primjerka povelje. Kaptol je zaista posegao u svoju kameru, i u njoj, u sanduku u kom su se pohranjivali dokumenti i privilegiji svih plemića i drugih ljudi, našao traženu povelju, dao je prepisati i ovjerenu izručio trojici braće.¹⁰

Iz navedenih dokumenata vidi se da je »Zagrabi« moglo biti i obilježje ljudi, a ne samo slobodnih poljoprivrednih ili šumskih terena ili pak naselja.

Dakako, tri osobe koje se zovu Zagrabi, a žive u regiji Slavonske Požege i nisu plemići, ali su kadri steći novac i za nj kupiti imanje koje prelazi s oca na sinove, nisu tim imenom »Zagrabi« označeni kao Zagrepčani, došljaci iz Zagreba, niti im je to osobno, krsno ime, nego je to očito njihovo statusno obilježje. Pri tome naime udara u oči da dva Zagrabova sina nemaju osobnog imena, nego su i oni samo »Zagrabi«, a tek treći brat zove se Ladislav. To upućuje na to da prva dva brata nisu imala zasebna, osobna imena, nego naziv Zagrabi ostaje na njima neizmijenjen s oca na sinove, ali ne kao ime ili prezime, (kojega tada još nema) nego kao posebno svojstvo, po kome su oni, i otac i sinovi, nešto osobito, naime »Zagrabi« što njihov treći brat nije, i to ih svojstvo obilježava umjesto da im bude navedeno crkveno i vjerski sankcionirano krsno ime.

Kakav zaključak treba iz tih podataka izvesti? Naziv »Zagreb« primijenjen je u izvornoj i nepobitnoj građi i za naseljeni lokalitet, i za slobodni agrarno-šumski teren, i za ljude koji su do XIII-XIV. st. stekli status slobodnih neplemića, kadrih da stječu novac i njime kupuju zemlju.

Ako se slobodni oraničko-šumski teren može zvati Zagreb, a i pojedine osobe, onda i lokalitet Zagreba, budućeg biskupijskog sjedišta, mora u sebi sadržavati neka obilježja koja omogućuju da se tim imenom zovu i ljudi, i tlo na kom oni rade ili žive.

Rješenje tome pitanju čini se da nudi uvid o oblicima privredno-društvenih odnosa između posjednika zemlje i njezinih obrađivača u Srednjem vijeku.

Temeljni agrarni odnos što se izgradio u Srednjem vijeku zasnivao se na prepuštanju čestica vlasteoske zemlje obrađivačima, uz uvjet da posjedniku daju dio plodina i dio svoga neposrednog rada. Ali konkretni oblici ispunjavanja tih obaveza nipošto nisu ukočeni i jednaki jednom za vavda, sve do vremena kad osnovom društva postaje najamni rad. Proizvodnja, promet i razmjena proizvoda elastične su životne pojave koje se prilagođavaju promjenljivim okolnostima, pa se tako i namirivanje dažbina neposrednih proizvođača na zemlji u korist posjednika zemlje, ostajući temeljem društvenog ustrojstva, ostvaruje veoma šaroliko. Bitan i determinantan utjecaj na to prilagođavanje pojavnih oblika dažbinske obaveze ima oporavak mogućnosti da se višak ma čijih proizvoda plasira na tržištu umjesto da isključivo služi za na-

⁹ *Smičiklas*: CD., V., br. 571, str. 46—47.

¹⁰ *Smičiklas*: C.D., VIII., br. 100, str. 111—112.

mirivanje proizvođačevih ili seniorovih potrošačkih potreba. Uzroci takvog procesa postupene obnove produkcije za razmjenu, a ne samo za neposrednu potrošnju, mnogostruki su i raznovrsni, pa nije zadatak ovoga teksta da ih evocira. Ali njihovo združeno djelovanje tijekom druge polovice Srednjega vijeka (vremenski različito, zavisno od okolnosti, negdje čak od VIII. ili X. stoljeća dalje, ali, generalno, u srednjoj i zapadnoj Evropi, od X. st.) skreće interes društvene kategorije posjednika zemlje od režima neposrednog nadziranja rada što ga u zemlju ulažu držaoci čestica, na sam i goli iznos prihoda. Posjednik zemlje postaje zainteresiran za utvrđeni (a po mogućnosti i sve veći) prihod od svoje zemlje, pri čemu dio toga prihoda zadržava za vlastitu reprodukciju života, a dio plasira u tržišni promet, tako da mu to omogućava da dobivenim novčanim sredstvima bude kupac najrazličitijih proizvoda koje njegovo vlastito gospodarstvo ne daje, a i da dio tih sredstava tezaurira, kao trajno jamstvo i temelj svoga blagostanja čak i u, eventualnim, teškim budućim uvjetima što ih spoljašnje okolnosti života mogu donijeti.

U etapama te evolucije korisniku dažbina postaje nevažno kako će i kojim oblicima radne djelatnosti neposredni proizvođač ostvariti rezultate svoga rada. Bitnim ostaje održanje dažbinske dužnosti, a ona poprima sve efikasnije, lakše, konvertibilnije oblike namirivanja. Kao najsvrsishodniji oblik sve se više nameće novčani ekvivalent proizvođačeva radnog angažmana i obročnih prinosa u naturi.

Takav razvatak praktički oslobađa proizvođača ranosrednjovjekovnih stepa. On može razvijati svoje proizvodno djelovanje kako hoće. Može se, poslije namirenja obaveza vlasniku zemlje, i sam upuštati u uklapanje u tržišno poslovanje, stjecati dobit, ulagati je u vlastite zemljoposjede, može se baviti obrtničkim, čak i profesionalnim trgovačkim djelatnostima, odlaziti i otići sa svoje zemljišne čestice na rad drugamo ili na uključivanje u drukčije oblike rada i privređivanja, a da njegova načelna dužnost da namiruje (u bilo kojem obliku) svoju dažbinsku obavezu koja proizlazi iz držanja veleposjedničke čestice zemlje ostaje netaknutom. Iz tih će korjena, u povijesnoj evoluciji, nići najamni rad i ostvariti transformaciju sveukupnog društvenog poretka te time, kronološki, za sobom ostaviti epohu Srednjega vijeka i feudalnog poretka.

U okviru tih mijenjanja (koja autor dokumentirano prikazuje drugdje) držalac vlastelinove zemljišne čestice samostalno organizira svoj proizvodni rad. On se u njemu angažira i može angažirati sam, sa svojom obitelji, sve efikasnije što ta obitelj ima više složnih radnih snaga, a može unajmiti i pomoćnu radnu snagu, uz različite uvjete: stan, hrana i odijevanje kao naknada za rad; davanje dijela obrađivačeve zemlje pomoćnoj radnoj snazi na neposrednu obradbu od koje onda taj pomoćni radnik živi, a svome je »poslodavcu«, po drevnom ključu, dužan davati dio svoga neposrednog rada i (ili) dio ostvarenih plodina.

Tim oblikom organiziranja svoje produkcije držalac veleposjedničke čestice dobiva »poddržaoca«. Ako je on sam, u odnosu prema feudalcu, kmet (ma kako bio samostalan u organiziranju svoje proizvodnje), on na zemlji koju uživa može upošljavati »potkmetove«, koji nemaju nikakve društvene relacije s feudalnim gospodarom zemlje. On njih i »ne vidi«, jer žive u zaklonu, »iza leđa« feudalcu dažbinski obaveznog neposrednog proizvođača (kmeta). Oni imaju obaveza samo prema »prvokmetu«, a ovaj je u cijelosti du-

žan namiriti obaveze prema feudalcu, kao da osim njega na njegovoj čestici nikoga nema i kao da svu neposrednu obradbu snosi on sam.

Povijest razvitka proizvodnih odnosa u feudalnom društvu poznaje takve oblike unutrašnje organizacije i raspodjele rada pod okriljem prividnih »jednoosobnih« odnosa: neposredni obrađivač — zemljoposjednik, u svim evropskim zemljama. U Francuskoj su već potkraj X. st. seljačke čestice uvelike mobilizirane: obrađivači ih kupuju, prodaju, razmjenjuju, daju podobrađivačima, s odobrenjem zemljoposjednikovim, ili, sve češće, potajno, pri čemu takvi potkmetovi svojim radnim učinkom pripomažu seljaku-držao-cu čestice da plaća po veličini njegove čestice odmjerenu dažbinu.¹¹ Tijekom XI. i XII. st. širi se komutacija zemljišnih dažbina u novčano davanje, čime seljak postaje praktički nezavisan, osobno slobodan u svom kretanju, organizaciji proizvodnje na svojoj zemlji, u raspolaganju česticom i angažiranju o seljaku-držao-cu čestice zavisne radne snage, uz uvjet da uobičajena dažbina ostane netaknuta i redovito namirivana.¹² Takvim aranžmanom seljaci-obrađivači veleposjedničkih čestica ostaju, s jedne strane, zavisni obrađivači, vlasteoski kmetovi, a s druge strane seniori svojih potkmetova.¹³ U Njemačkoj se takve obrađivačke zemlje, zavisne o držaocima čestica koji su im nadređeni i imaju izravan socijalno-ekonomski odnos s gospodarem umjesto njih, nazivalo terminom Hintersassen, to jest ljudi koji »sjede« (sc. na zemlji) sakriveni »za leđima« drugog držaoca čestice koji je na višoj socijalno-ekonomskoj ljestvici i izravno dažbinski podvrgnut feudalnom gospodarstvu.¹⁴

U Engleskoj, s izvjesnim zakašnjenjem u odnosu prema Francuskoj (što, općenito, u pogledu razvitka privrednih i društvenih odnosa još u većoj mjeri vrijedi za Njemačku), izvori dopuštaju da se zaključi da su podzakupci seljačke zemlje postojali već u XI. st., a u XII. st. je ta pojava veoma rasprostranjena; nju je prouzrokovala afirmacija robno-novčanog, tržišnog poslovanja, koja odvrća pažnju veleposjednika od konkretnih odnosa u proizvodnji na njihovim zemljišnim česticama. Zakupce, koji pod okriljem javno priznatog nosioca feudalnih dažbina, obrađuju čestice ili njihove dijelove, engleski izvori nazivaju »undersettle«, »anlepemen«, »levingmen«.¹⁵

Potkmetove poznaju i slavenske zemlje, na istoku Evrope. Tako Rječnik Ruske akademije, obj. 1809., bilježi za takvu kategoriju seljaštva naziv »zahrebetnjik«, s objašnjenjem da ta starinska, prostonarodna (pučka) riječ označava neimućna seljaka koji se uzdržava radom na tuđoj zemlji. Od kate-

¹¹ V. Histoire de la France rurale, sous la dir. de Georges Duby et Armand Walon, Paris 1975, vol. I, str. 348.

¹² V. Histoire de la France des origines à 1348, publ. sous la dir. de Georges Duby, Paris, 1970, str. 334.

¹³ G. Duby: La société aux XIe et XIIe siècles dans la région mâconnaise, Paris 1953, str. 74; također: M. Bloch, Liberté et servitude personnelle aux Moyens âges, particulièrement en France. »Mélanges historiques«, Paris 1963, I, str. 286—335; R. Boutruche: Seigneurie et féodalité, I, Paris, 1970, str. 47—82.

¹⁴ F. Lütge: Geschichte der deutschen Grundherrschaft, 1966.

¹⁵ D. Petruševskij: Vosstanie Uota Tajlera, M. 1937, str. 219—220, 224—225, 226. Za agrarne odnose u Engleskoj u 1. pol. Sr. vijeka usp. također: R. Lennard, Rural England 1086—1348, Oxford 1959. E. Jones, Land Tenure in Early England, Lond. 1960; E. Miller — J. Hatcher, Medieval England: Rural Society and Economic Change 1086—1348, Lond.-N.Y. 1978; M.A. Barg; Issledovanija po istorii anglijskogo feodalizma XI-XIII vv., M., 1962; E.V. Gutnova: Sudjby krestjanstva i ego borbi protiv feodaljnogo gneta v Anglii XII v. »Sr. veka«, 45, 1982, str. 29—58.

gorije »bobyly« takvi su se seljaci razlikovali po tome što »bobyly« imaju svoj zasebni dom, a »zahrebetnjiki« žive kao poljoprivredni nadničari.¹⁶ Prema Rječniku VI. Dalja, zahrebetnici su bili osiromašeni seljaci koji su se u najmljivali kod seljaka, na njihovoj kmetskoj zemljišnoj čestici, kao pomoćna radna snaga, pa su tome seljaku davali »barščinu« (kuluk), a ne samom vlasniku zemljišne čestice.¹⁷ Enciklopedijski rječnik F. A. Brokgausa-Efrona zahrebetnjike opisuje kao slobodne ljude koji nemaju ustaljena boravišta, ali ne snose nikakve državne dažbine, nego se upošljavaju i žive na tuđim zemljišnim česticama, pri čemu ih sa seljakom-držaocem te čestice vezuje ugovor o radu.¹⁸ Naziv »zahrebetnjik« i »zahrebetnjica«, s istim socijalno-ekonomskim opredjeljenjem poznaje i ukrajinski jezik.¹⁹

Ovakva vokabularna zasvjedočenja nisu poznata samo ruskom historijskom jezikoslovlju, nego, dakako, i ruskoj historiografiji, pri njezinu izučavanju privrednih i društvenih uvjeta u kojima je u Srednjem vijeku živjelo rusko seljaštvo. Tako B. D. Grekov, u svom djelu »Seljaštvo u Kijevskoj Rusiji«, govori o posebnoj kategoriji seoske sirotinje, zahrebetnjicima, i navodi o tome izvešća iz izvorne građe; između ostalog: »Na imaju kneza Vekšino, na čestici Ivaška Valjkova, živi njegov zahrebetnjik Fedja Kuzmin te osim njega još Klimko i Steško«. Na tom istom imanju, »u selu Naumovo, na čestici Steška Kirilova i njegova zeta Zaharka živi zahrebetnjik Selivanko«. »U Voskresenskom vlastelinstvu ima deset čestica sa zahrebetnjicima, a u susjednom, Dretonskom, 111 te jedna čestica na kojoj je 1 bobyly«. »I u selima drugih imanja nailazi se na zahrebetnjike i bobylye«. ²⁰ U selu Byslavlje, u Tverskoj oblasti, na čestici Jakuške Ivaškova, radio je njegov zahrebetnjik Deniško. Pri tom se izričito kaže da taj Deniško nije holop nego zahrebetnjik, što među sobom razmeđuje i diferencira te dvije kategorije seljaka.²¹

Sveukupnu tu pojavu, izloživši najprije njezinu kazuistiku, B. D. Grekov definira: Zahrebetnjiki su takvi bezemljaši koji se uključuju u tuđe seljačko gospodarstvo, pri čemu (bez izravnog dažbinskog odnosa prema vlastelinstvu) pomažu seljaku-držaocu čestice da namiruje svoje obaveze prema gospodaru.²²

Zahrebetnjike kao potkmetsku radnu snagu koja živi »u zaklonu« neposrednog obrađivača čestice, kao njegova pomoćna radna snaga pri ispunjavanju feudalnih dažbina što ih kmet duguje zemljoposjedniku, poznaju i spominju i Grekovljevi nastavljači u proučavanju agrarnih odnosa Kijevske Rusije.²³

Jezikoslovna jezgra naziva zahrebetnjik očito je riječ »hrebet« koja u današnjem ruskom jeziku znači kralješnica, hrbat, leđa, pa je zahrebetnjik onaj koji živi na nečijim leđima, socijalno i ekonomski zaklonjen ili skriven

¹⁶ *Slovarb Akademii Rossijskoj*, Čast II, stupac 796, Sanktpetersburg, 1809.

¹⁷ *Tolkovyj slovarb živago velikorusskago jazyka*. Vt. izd., T. I, St. Pet-Moskva, 1888, str. 661, sub.v.

¹⁸ Enciklopedičeskij slovarb *F.A. Brokgaus — I.A. Efron*, St. Pet. 1894, T. XII sub. v.

¹⁹ *Ukrainsko russkij slovarb*, gl. red. *I.N. Kiričenko*, T. II, Kiev, 1958, str. 153 sub. v.

²⁰ *B.D. Krekov*, *Krestbjane na Rusi*, Moskva-Len., 1946, str. 485—486.

²¹ *B.D. Grekov*, Cit. dj. str. 579.

²² *B.D. Grekov*, Cit. dj. str. 748.

²³ *A.A. Zimin*: *Holopy na Rusi*; *V.I. Buganov*, *A.A. Preobraženskij*, *Ju.A. Tihonov*: *Evoljucija feodalizma v Rossii*, Moskva 1980., i drugi.

za leđima drugoga seljaka (očito u odnosu prema vlasniku feudalnog zemljoposjeda), u tom smislu što doduše obrađuje vlasteosku zemlju što je posjeduje neposredni obrađivač, kmet, ali nije u položaju izravne ekonomske i socijalne subordinacije prema vlastelinu, nego sav višak svoga rada daje svome neposrednom poslodavcu, seljaku, »zakonskom« kmetu, po čestici koju drži i obrađuje.

Riječ »hrbat« u hrvatskom ili srpskom jeziku zasniva se na predslavenskom i predindoevropskom korjenu »gřep«; ona u modernom poljskom glasi grah; hranice — granica; hrdlička — grlica; hreben — greben; hřih — gri-

Za temu ove rasprave veoma je važan problem metateze koji se očituje pretvorbom ruske riječi »hřebet« u poljsku »grzbiet«, gdje na mjesto slova »h« dolazi slovo »g«, da bi se u češkom i opet pojavilo kao »h«. Ali je upravo u češkom jeziku veoma česta promjena (prema hrvatskom ili srpskom) od »h« na »g«. Na primjer: Bohumil — Bogumil; Hradčani — Gračani; Halič — Galič (Galicija); hasidlo — gasilo; hašeni — gašenje; hladkost — glatkost; hladomor — glad; hláska — glas; hlava — glava; hleděni — gledanje; hloupost — glupost; hněv — gnjev; hnojivo — gnojivo; holub — golub; hora — gora; horři — gori; hospodar — gospodar; host — gost; hotov — gotov; hovezi — govedo; hovor — govor; hra — igra; hrad — grad; hrach — grah; hranice — granica; hrdlička — grlica; hreben — greben; hřih — gri-jeh; hrob — grob; hromada — gromada; hrouda — gruda; hrozny — grozni; hrud — grud; husa — guska; hvozd — gvozd (tj. šuma) i mn. dr.²⁶

U ruskom se jeziku u odnosu prema hrvatskom ili srpskom slovo »h« također veoma često pretvara u glas »g«. Na primjer: Haag — Gaaga; Havana — Gavana; Hamburg — Gamburg; Helsinki — Gelsinki; Hercegovina — Gercegovina; hektar — gektar; hajduk — gajduk; harmonija — garmonija; heroj — geroj; hijena — giena; horn (rog) — gorn, i mn. dr.²⁷

Jezikoslovna građa, dakle, izobilno dokazuje da je od predindoevropskog korjena »gřep« nastala ruska riječ »hřebet«, koja s ruskoukrajinske forme (u vezi s pradomovinom Hrvata u Zakarpaću, na današnjem poljsko-ukrajinskom prostoru i seobom Hrvata kroz češko-moravski prostor u zapadnu Panoniju, i na zapadnu polovicu Balkana) u hrvatskom može ili zadržati »h« (na pr. u riječi »hrbat«) ili pretvoriti ga u »g« (na pr. u riječi »grba«, »grbača«, »grbiti se«).

Na temelju tih izmjenjivanja »g« u »h« i »h« u »g« valja u staroruskom i staroukrajinskom terminu »zahřebetnjiki« prepoznati indicaciju za ekonomsko-socijalnu sadržinu naziva »Zagreb« (koji, uostalom, u češkom jeziku glasi »Zahřeb«). Ta sadržina upućuje na to da je zagrebački teritorij bio agrarno područje (ili »predij«, kako ga za još predslavensko, rimsko doba, obilježava M. Perak)²⁸ na kojem je živjelo stanovništvo osebujne, specifične ekonomske kondicije, unutar statusa feudalno zavisnih obrađivača vlasteoske zemlje. Cijelo područje današnje zagrebačke regije preplavljeno je toponima koji su izraz feudalnih odnosa u agraru: statusa seljaštva (novonaseljeni seljaci, novotformirana sela, postojanje očuvanih seoskih zajednica koje imaju

²⁶ P. Skok: Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, Zgb. 1971, I, str. 685; J. Chodera — St. Kubica — A. Bzdega: Podreczny Slovník polsko-niemiecki, Państwowe wydawnictwo. Wiezda powescechna, Warszawa, str. 186.

²⁷ K. Kumprecht: Velky česko-nemecky slovník Unikum, Prag, 1942, str. 117.

²⁸ K. Kumprecht, Cit. dj. sub. vv.

²⁹ R.F. Poljanec — S.M. Madatova: Rusko-horv. slovarb, Zgb. 1971, s.v.

³⁰ M. Perak: Odakle potječe ime grada Zagreba?, Sisak, 1983, str. 48

svoja kolektivna zemljišta i šume, seljaci koji su dedići; seljaci koji su rabi ili kmetovi); iznosa i oblika seljačkih dažbina (Šestine); agrarnih općih ili specijaliziranih djelatnosti karakterističnih za vlasteoska gospodarstva; izravnog saopćavanja o društvenoj pripadnosti vlasnika zemlje koju seljaštvo obrađuje (redovnici i samostani, kaptol, biskupija, banska vlast, službenici feudalaca i dr.). Sve to nameće potrebu da se i u drugim, skrivenijim značenjima toponima pokuša pronaći njihova privredna i društvena jezgra. Pri tom se očituje da zasebnu kategoriju podvlašćenog seljaštva u zagrebačkoj regiji, osim kmetova (rabi) čine i analogoni rusko-ukrajinskih zahrebetnjika i podsusjedaka. Posebno, senzacionalno značenje potvrde o smislu riječi Zagreb (= zahrebetnjiki) daje toponim Hudi Bitek, udaljen otprilike 10 km jugozapadno od današnjega Savskog mosta. B. D. Grekov, naime svjedoči da nazivlje staroruskih izvora zahrebetnjike obilježava i nazivom »hudye ljudi«.²⁹ Na taj način u svemu tri lokaliteta najuže zagrebačke regije odaju svoj sakriveni istovjetni smisao. »Zagreb«, to jest obitavalište zahrebetnjika, je i njivno-šumsko područje u oblasti Kravarskoga oko 20 km južno od grada Zagreba, i naselje Hudi Bitek, 10 km jugozapadno od Zagreba, a i sam toponim Zgreb, vezan uz područje između današnjeg »Krvavog mosta« i današnjeg »Ribnjaka«. U tim slučajevima je privredni i društveni status ljudi dao svoje ime teritoriju, dok je u slučaju požeških stanovnika njihov društveni status postao njihovim osobnim obilježjem, koje je u pravnom sporu poprimilo funkciju imena, prevladavši i prekrivši njihova istinska osobna imena koja mora da su u stvarnosti imali.

Zaključak o društveno-ekonomskoj sadržini ili jezikoslovnoj pozadini termina Zagreb, zahtijeva, međutim, i pozitivnu povijesnu potvrdu o agrarnim privrednim i društvenim odnosima u sjevernim područjima Hrvatske u vremenu kad se prvi puta u sačuvanoj dokumentaciji pojavljuje naziv Zagreb (zagrebački).

U ruskoj znanstvenoj literaturi termini zahrebetnjiki i podsusedki zasvjedočuju se u relativno kasnim epohama Srednjega vijeka (XIV. i XV. st., pa i XVI. st.). Ali, s druge strane, ruska medievistika smatra da postoji nepobitan prekid normalnog razvitka sveukupnih privrednih, društvenih i političkih odnosa u Rusiji što ga je u 1. pol. XIII. st. prouzrokovala mongolska invazija i podvrgavanje Rusije jarmu jedne posve drukčije i strane društveno-političke strukture.³⁰ U predtatarskom vremenu, epoha XI — XII. st. već je bila doba prelaska s ranog stadija feudalnih društvenih odnosa na stadij razvijenog feudalizma.³¹ U tom razdoblju zemlja je neosporno već uvelike prešla u posjed kneževskih vazala i proizvodni se proces organizirao na radnim i obročnim obavezama zavisnog seljaštva,³² iako detaljnih svjedočanstava o konkretnim oblicima proizvodnog procesa i odnosa u njemu između neposrednih proizvođača i zemljoposjednika u tom razdoblju (čak do XVI. st.) ima »do skrajnosti malo.«³³ Ipak već »Pravda Jaroslavića«, iz 2. po-

²⁹ B.D. Grekov, Cit. dj. str. 485/86

³⁰ A.A. Zimin: *Holopy na Rusi*, M. 1973, str. 277, gdje se »Sudbenik« iz 1497. izričito ocjenjuje kao recesija i daljnji razvitak Prostrane Ruske Pravde iz početka XII. st.; v. napose str. 357 i slij.; Usp. također: M. Brandt, *Povijest Rusije u Srednjem vijeku*, Zgb. 1981, str. 184

³¹ V.I. Buganov — A.A. Preobraženskij — Ju.A. Tihonov: *Evolucija feodalizma v Rossii*, M. 1980, str. 35, str. 89

³² Cit. dj. str. 44

³³ Cit. dj. str. 52

lovice XI. st. nedvojbeno potvrđuje masovno postojanje feudalno zavisnog seljaštva.³⁴ XI. stoljeće je doba intenzivnog preotimanja slobodne općinske zemlje i njezino pretvaranje u sastavne dijelove vlastelinstava, zajedno s pretvaranjem ranije slobodnih seljaka u različite kategorije zavisnih obrađivača na zemlji koja je postala vlasništvom feudalaca.³⁵ Najstarija kodifikacija ruskoga prava iz 1016, u prvim godinama vladavine Jaroslava Mudrog, svjedoči o okončanju podvrgavanja ratnih zarobljenika u zavisne obrađivače kneževske i velikačke zemlje i već jasno izraženom procesu zakmećivanja slobodnog seljaštva zbog nedostatka zarobljeničke radne snage.³⁶ Tada se i pojavljuje termin »holop«³⁷ (koji odgovara i u nas, čak i u mnogo kasnijim vremenima, pojmu sluge i osobno zavisne radne snage; usp. termine u Sloveniji i Hrvatskoj: hlapec, Hlapić i dr.), a i »smerdy«, kao kategorija seljaka prikovanih za vlasteosku zemlju.³⁸ Tzv. »votčina« XI. stoljeća već je izrazito feudalno vlastelinstvo, zasnovano na eksploataciji sada već različitih tipova neposrednih obrađivača.³⁹ Po mišljenju A. A. Zimina, seljački ustanci iz 1068—71. obilježavaju završnu granicu ranofeudalnog razdoblja u Rusiji; otad počinje doba razvijenog feudalizma.⁴⁰ Od kraja XI. st. u Kijevskoj Rusiji za zavisno seljaštvo koje živi na česticama vlasteoske zemlje prevladava naziv »smerd«,⁴¹ a od sredine XI. st. već je na ruskim veleposjedima kneževa, crkve i vojno-feudalne aristokracije zajamčena prisutnost poluslobodnih feudalno zavisnih obrađivača čestica kojih se status razvija prema jasno izraženom kmetstvu.⁴² I prema mišljenju B. A. Rybakova,⁴³ doba od kraja VIII. st. do X. st. je epoha ranofeudalnog ustrojstva Kijevske države. Njegova kulminacija je vladavina Vladimira Svjatoslavića (978—1015). Od tridesetih godina XI. st. započinje doba razvijenog feudalizma. To shvaćanje u skladu je i s ranije publiciranom ocjenom L. V. Čerepnina, da je feudalni način proizvodnje, i s njime odnos proizvođač-posjednik zemlje (kao osnovnog sredstva za proizvodnju) na klasnoj osnovi već u razdoblju od IX. do XI. st. bio »gospodujušćij«.⁴⁴ Takvo stanje rezultiralo je rasprostranjenim antifeudalnim ustancima u Rusiji, nakon čega je došlo do još rigoroznije reglamentacije feudalne eksploatacije seljaštva koja je kodificirana u tzv. Proširenoj Pravdi.⁴⁵

Za kronološku determinaciju osnovnog problema ove rasprave veoma je važno što se već u 2. pol. XI. st., u »Poučenii Vladimira Monomaha« spomi-

³⁴ Cit. dj. str. 94

³⁵ A.A. Zimin, M. 1973, str. 56

³⁶ Cit. dj. str. 58

³⁷ Cit. dj. str. 67

³⁸ Cit. dj. str. 105/106

³⁹ I.I. Smirnov, Očerki socialjno-ekonomičeskikh otnošenii Rusi XII-XIIIvekov, M.-L. 1963, str. 80

⁴⁰ A.A. Zimin, Holopy..., str. 154. O ustancima seljaka v. M. Brandt: Dualističke dileme na rusko-finskom dodirnom području u XI. st. »Radovi« 14, Zgb. 1982.

⁴¹ I.Ja. Frojanov: Klevskaja Rusb. Očerki socialjno-ekonomičeskoj istroii. Len. 1974. str. 126.

⁴² I.Ja. Frojanov, Cit. dj. str. 158.

⁴³ Istorija SSSR s drevnejših vremen, M. 1966, str.

⁴⁴ »Gospodstvujušćij«: v. L.V. Čerepnin, Iz istorii formirovanija klasa feodaljno zavisivnogo krestjanstva na Rusi. M. 1956, str. 236; v. također M.B. Sverdlov: Genesis i struktura feodaljnogo obščestva v drevnej Rusi. Leningr. 1983, str. 13, 57—59, 82—83, 86—89.

⁴⁵ M.B. Sverdlov, Cit. dj. str. 107—108.

nje socijalna kategorija »*hudoj smerd*« kao žrtva nasilnog zakmećivanja što ga vrše feudalci.⁴⁶ Po mišljenju Sverdlova,⁴⁷ «smerdi» su prvobitno bili slobodni seljaci-općinari, ali je procesom zakmećivanja već u XI. st. dio njih zapao u položaj zavisnih obrađivača vlasteoske zemlje. Toj kategoriji pripada »*hudoj smerd*« što ga »Poučenje« Vladimira Monomaha bez uspjeha želi zaštititi od zakmećivanja. Dakako, to zakmećivanje nije pojava nastala u trenutku kad Monomah piše Poučenja, nego je već ustaljena pojava koja je započela postojati ranije, čak znatno ranije, da bi najzad našla mjesto i među »zabrinutostima« velikoga kneza, u poč. XII. st. (1113—1125).

Termin »holop« potječe iz praslavenske epohe, kad je u rodovsko-plemenskom društvu obilježavao nepunopravne, zapostavljene i mlađe članove porodice. Evolucijom, taj je naziv postao obilježen osobno zavisnog obrađivača gospodareve zemlje.⁴⁸ Izvorištem holopstva nisu bili ratni zarobljenici, nego istoplemenici, koji su u procesu socijalno-ekonomske diferencijacije postali osobno zavisnim obrađivačima tuđe zemlje.⁴⁹ Tom preobrazbom oni su u X.—XI. st. već imali status serva (kmetova) kakav se na evropskom zapadu oformio u VIII—IX. st.,⁵⁰ pa je, prema toj periodizaciji, IX.—X. st. doba ranofeudalnih klasnih odnosa, da bi, s potpunom feudalizacijom u X. st., dotad osobno slobodni seljaci, smerdi, zapali u ekonomsku i osobnu zavisnost o vlastelinstvu.⁵¹

Iz ovoga pregleda vidljivo je da je, po shvaćanju današnje sovjetske historiografije, u Kijevskoj Rusiji XI. stoljeće bilo već doba razvijenog feudalizma u kojem, kao zasebna kategorija zakmećenog seoskog stanovništva, postoje i »*hudie smerdi*«, a taj je termin, kako to potvrđuju tekstovi iz kasnijih stoljeća, istovjetan sa zahrebetnjicima. Otuda su, u uvjetima skrajnje oskudnosti dokumentacione građe za X. i XI. st., u pogledu društvene razvrstanosti u ranoruskom agraru, može smatrati da je kategorija zahrebetnjika ili hudih smerda postojala već i u tom vremenu »pune razvijenosti« feudalnog društva u Kijevskoj Rusiji.

Postojanje kategorije »zahrebetnjika« u sjevernoj Hrvatskoj u XI. st. u sebi uključuje sveukupni problem o privrednom i društvenom razvitku u sjevernoj Hrvatskoj od pradavnih vremena. U okviru ove rasprave nemoguće je razjasniti cio taj golemi sklop problema, pogotovu ne na temelju eksplisitno pisanih dokumenata, jer njih naprosto nema. Ali važno je upozoriti na nekoliko okolnosti: Teritorij savsko-dravskog međurječja bio je više stoljeća sastavni dio Rimskoga carstva koje svoju granicu brani na Dunavu. Poznato je da je sveukupna rimska privreda (pa i ona razmjembena, robno-novčana) počivala na posjedovanju i obradi zemlje. To posjedovanje i uvjeti angažiranja neposrednih proizvođača u procesu proizvodnje na zemlji prošli su od II. do V. st. n. e. svoju karakterističnu i bitno važnu evoluciju u kojoj su se formirali temeljni oblici odnosa koji će biti jedno od najvažnijih ishodišta srednjovjekovnog privredno-društvenog ustrojstva Zapadne i Srednje Evrope. Stoga bi bilo nužno znati kakvi su bili posjedovno-proizvodni odnosi u današnjoj sjevernoj Hrvatskoj u posljednjim stoljećima Carstva: u kolikoj je mjeri i tu došlo do transformacije odnosa na velikim zemljo-

⁴⁶ M.B. Sverdlov, Cit. dj. str. 140.

⁴⁷ M.B. Sverdlov, Cit. dj. str. 148.

⁴⁸ M.B. Sverdlov, Cit. dj. str. 155—156.

⁴⁹ M.B. Sverdlov, Cit. dj. str. 167.

⁵⁰ M.B. Sverdlov, Cit. dj. str. 168, 192.

⁵¹ M.B. Sverdlov, Cit. dj. str. 224—226.

posjedima (servi casati i koloni kao samostalni obrađivači zemljišnih čestica na veleposjedima) i kako su se u te (neizvjesne) odnose uklopili doseljenici: Ostrogoti, Slaveni; kojem je tipu sinteze pripadalo agrarno područje južnog Podunavlja; i, zatim, kako je tekla daljnja evolucija toga eventualnog sintetiziranja (u usporedbi s razvitkom u staroj Galiji, Hispaniji, Prekorajnskoj Germaniji).⁵²

Još je F. Šišić isticao važnost naseljavanja veterana na u rimskoj Panoniji,⁵³ iako nije pri tom razotkrivao socijalno-ekonomsko ustrojstvo formiranih naseobina. Literatura novijeg vremena znade o tome više: kolonizacija Panonije počela je već za cara Tiberija, a s njom i gradnja puteva i urbanih punktova. Carska je vlast bila načelni vlasnik sve osvojene zemlje, ali je plodno tlo oko tvrđava i naselja ustupano isluženim legionarima, ali i drugim žiteljima naselja, kao posjed predan korisnicima na uživanje.⁵⁴ Nakon Karakalina edikta (212) i veteranski gradovi i zemljišni posjedi mijenjaju etnički sastav, pa u njima sve izrazitije prevladava lokalno stanovništvo.⁵⁵ U III. i IV. st. villae, kao agrarno-organizacioni tip rimskog posjeda, postaju i u Panoniji dominantnom formom,⁵⁶ a to je doba kad se na području cijelog Carstva vrši napuštanje striktno robovskog rada, da bi bilo zamijenjeno radom okućenih robova i kolona, pri čemu samostalnim obrađivačima veleposjedničkih čestica postaju i nominalno neslobodni i osobno slobodni ljudi, koje njihova samostalnost u obradbi čestice i opća dužnost radnih i obročnih obaveza prema vlasniku čestice praktički postepeno ekonomski, a zatim i socijalno izjednačava.⁵⁷ U povijesnom pogledu ostaje neutvrđeno u kojoj je mjeri ta bitna strukturalna promjena, koja prožima teritorij Carstva nejednako brzo, zahvatila i socijalno-ekonomski transformirala i zemljo-posjedništvo u Panoniji, to jest na području između Save i Drave, te preko nje, u oblastima zapadno od Dunava, i kako su se Hrvati, kao organiziran narod, u tu proizvodnu organizaciju koja se povijesno pokazala kao ishodište feudalizacije, uklopili (po analogiji s uklapanjem Vizigota, Franaka i drugih doseljeničkih naroda Zapadne Evrope u taj tok povijesnog razvitka. No premda o tome nema izravnih svjedočanstava, ipak neke povijesne neminovnosti upućuju na zbivanja koja mora da su ispunila ta rana, »nijema« stoljeća. Vrijeme od sredine VII. do kraja VIII. st., kad se u pisanim izvorima pojavljuju svjedočanstva o odnosima Posavske hrvatske s karolinškom Franačkom, moralo je sadržavati i izgradnju privredne osnove za postojanje te kneževine. Nakon propasti Samove države, Avari iza 660. obnavljaju svoje napade prema Zapadu i jugozapadu. Postupno svom utjecaju podvrgavaju područje Slovenije, Furlansku nizinu u sjev. Italiji, i bavorske oblasti sve do rijeke Enns,⁵⁸ ali Hrvatska pri tom ne dospjeva pod njihovu vlast, usprkos pojedinačnim pokušajima Avara da prodru i onamo, pa to svjedoči o njenim mogućnostima da svoj teritorij uspješno brani od invazora koji je ugrožavao Evropu sve do vremena Karla Velikoga. U smjeru prema istočnim Alpama, pritisak Avara je primorao slovensku Karantaniju da zatra-

⁵² M. Brandt, Srednjovjekovno doba povijesnog razvitka, I. Zgb. 1980, str. 222—223.

⁵³ F. Šišić, Povijest Hrvata u vr. nar. vladara, Zgb. 1925, str. 129 i slij.

⁵⁴ V.P. Šušarin, Istorija Vengrii, M. 1971, str. 38, 45.

⁵⁵ V.P. Šušarin, Cit. dj. str. 47.

⁵⁶ V.P. Šušarin, Cit. dj. str. 53—54.

⁵⁷ M. Brandt, Cit. dj. str. 17 i dalje.

⁵⁸ V.P. Šušarin, Cit. dj. str. 79.

ži pomoć Bavaraca, što ih je zaista oslobodilo Avara, ali ih je 744/5. dovelo do njihova podvrgavanja Bavarskoj, koja je od 743. bila u sastavu Franačke države. Sve te udružene snage su od 791. do 803. likvidirale vlast Avara u zapadnom Podunavlju i sve te oblasti pripojile Karolinškom carstvu.⁵⁹

Još prije uključivanja Slovenije u sastav Franačke, dakle prije polovice VIII. st., ondje se vršio autohtoni proces razvitka prema početnim oblicima feudalizma.⁶⁰ On se ubrzao nakon podvrgnuća Slovenije Franačkoj, nadslojavajući se u 2. pol. VIII. st. nad taj raniji, autohtoni društveno-ekonomski proces,⁶¹ da bi u prvoj polovici IX. st., posebice nakon propasti hrvatsko-slovenskog protufranačkog ustanka pod Ljudevitom Posavskim, i u tim zemljama započelo doba »zrelog feudalizma«.⁶²

Kao što je poznato, Posavska je Hrvatska od 791, u okviru franačko-avarskog rata, također potpala pod franačko vrhovništvo, pa nema nikakva razloga za pretpostavku da ona u vremenu koje je slijedilo, prije i poslije ustanka Ljudevita Posavskog (okončanog 822), nije proživljavala jednak socijalno-ekonomski razvoj kao i susjedna Slovenija. Temeljeći se na razvitku koji je bio ekonomska baza uspješnom političkom održanju sve do kraja VIII. st., Panonska Hrvatska u IX. st. organizira otpor franačkoj supremaciji koji je u četverogodišnjem ratovanju zahtijevao veoma znatan angažman franačkih oružanih snaga. Tako uporna borba panonske kneževine nije bila moguća bez snažne ekonomske osnove: za ratovanje trebalo je proizvoditi dovoljne količine viškova radi naoružavanja, prehrane i uzdržavanje vojski. A takav napor, nasproti moćnoj feudalnoj državi Karolinga, nije moglo ostvarivati niskoproduktivno, autarhično rodovsko društvo, utemeljeno na proizvodnji seoskih rodovskih zajednica. Potrebitu akumulaciju moglo je stavljati na raspolaganje državi i njenim vojnim kontingentima samo znatno plodonosnije privredno i društveno ustrojstvo. Ta ista politička formacija uspjele je u 2. pol. IX. st. suzbiti prodor bugarskog cara Borisa preko Srijema i Slavonije na zapad, a hrvatska je država, u Tomislavovo doba suzbila Mađare na Dravi, u vremenu prije njihova sloma na Leškom polju, kad su još bili dovoljno jaki da pustoše po Njemačkoj, Italiji i čak duboko u unutrašnjosti Francuske.⁶³

Polazeći od vlastitog usmjerenja prema ranofeudalnoj podlozi svoga političkog ustrojstva, kao i slovensko područje u istočnim Alpama, Posavska se Hrvatska kroz borbu Ljudevita Posavskog i nakon nje, u IX. i X. st., razvijala uzlaznom linijom feudalizacije, pa je do svoga stupanja u političku zajednicu s Mađarskom za sobom imala najmanje tri stoljeća razvitka feudalnih i privrednih društvenih odnosa. U potvrdu tome, još je Vj. Klaić, u svojoj raspravi o marturini kao specifičnoj slavonskoj daći utvrdio da se ona odmjeravala po kmetskom selištu i da se već u Kolomanovo doba pretežito plaćala u novcu.⁶⁴ Ti podaci upućuju na to da kraj XI. i početak XII. st. nipošto nisu bili tek zametak ili zora dažbinskih odnosa zavisnih obrađivača na zemlji prema gospodarima njihovih čestica: one su tada već

⁵⁹ *Zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1979, str. 80.

⁶⁰ *Zgodovina Slovencev*, str. 131.

⁶¹ *Zgodovina Slovencev*, na istome mj.

⁶² *Zgodovina Slovencev*, str. 121, 130, 131; *Grafenauer-Perović-Šidak*, Historija naroda Jugoslavije, I, Zgb. 1953., str. 151.

⁶³ *M. Bloch*, *La société féodale*, Paris 1949, hrv. prijev. Zgb. 1958, str. 20—28.

⁶⁴ *Vj. Klaić*, Marturina, slavonska daća u srednjem vijeku, »Rad« JAZU, sv. 157, Zgb. 1904, str. 154—155.

kmetska selišta, a dažbine s njih već ulaze u treću razvojnu fazu feudalne rente: njezine komutacije s obročno-radnih oblika na novčani, pa na taj način ekonomski, a time i društveni razvoj u Slavoniji nije zaostajao ni u tempu, ni u oblicima za razvojem u Srednjoj Evropi i na njezinu zapadu.

Na takvo stanje baca svoje osvjetljenje i situacija u Mađarskoj uoči i u vrijeme njezina stupanja u političku zajednicu s Hrvatskom. Ondje je kraljevska vlast Stjepana I. (997—1038) organizirala imanja po franačkom modelu, kako ga definiraju karolinški kapitulari⁶⁵, a ti su kapitulari paradigme angažiranja zavisnih obrađivača na česticama vlasteoske zemlje.⁶⁶ Veoma veliku ulogu u razvitku velikog zemljoposjedovanja imala je crkva, a njezini su posjedi bili organizirani prema načelima što su ih drugdje u Evropi primjenjivale benediktinske opatije.⁶⁷ Povelja kralja Stjepana I. o osnutku benediktinskog samostana u Pannonhalmi navodi da je opatija tom prilikom dobila 10 sela kao sastavni dio samostanskog vlastelinstva.⁶⁸ Darovnica kralja Ladislava (1077—1095), osnivača zagrebačke biskupije, istom samostanu u Pannonhalmi saopćava da samostan sada već ima 30 sela s ukupno 577 čestica (mansio); 131 je pripadala slugama (ministri), 140 sercima, 88 vinogradarima, 98 raznim specijaliziranim proizvođačima: kuharima, pekarima, drvodjeljama i dr. obrtnicima, 10 lađarima i 30 pastirima.⁶⁹ Ti su ljudi bili ili osobno slobodni ali ekonomski zavisni obrađivači ili servi (robovi, tj. servi casati).⁷⁰ I prema Sušarinu, XI. i početak XII. st. bilo je u Mađarskoj doba učvršćivanja feudalnog vlasništva na zemlju,⁷¹ a bune seljaka 1046. i 1061. bile su izraz otpora seljaštva sve općenitijem podvrgavanju ranije slobodnih seoskih općina u okviru feudalnih veleposjeda.⁷² U zaključku toga procesa, čl. 30. I. Zakona kralja Ladislava iz godine 1092. (svega dvije godine prije osnutka zagrebačke biskupije) odredio je obavezno podvrgavanje svih još slobodnih seoskih općina svjetovnim ili crkvenim feudalcima, pri čemu oni održavaju svoju juridičku (tj. fiktivnu) osobnu slobodu, ali moraju snositi propisane radne i dažbinske obaveze.⁷³

Takve komparativno-historijske konstatacije i podaci o dugotrajnosti feudalnog privrednog i društvenog ustrojstva u srednjovjekovnoj Slavoniji te o njegovim razvijenim, a ne tek primordijalnim oblicima podloga su i indikacija za uvažavanje iznesenih socijalno-ekonomskih determinacija pri nastajanju nazivlja za lokalitete, terene i ljude u vremenu kad se u pisanim dokumentima pojavljuje ime Zagreb, u obliku odrednice »zagrebačka biskupija«. Okruženo naseljem o zemlju prikovanih kmetova-raba (Vrapče), naseobinom potkmetova (podsusjedki), zaseokom teško opterećenih seljaka šestinom svega svoga uroda (Šestine), selom u kom je život »Hudi bitek« (a tim nazivom ukrajinsko-ruski izvori obilježavaju tamošnje zahrebetnjike), i samo je tlo budućega grada Zagreba dobilo svoje ime po socijalno-ekonom-

⁶⁵ I. Acsady, *A magyar jobbágy-ság története*, Budapest, 1950., ruski prijevod: *Istorija vengerskoga krepstnoga krestjanstva*, Moskva, 1956, str. 38—39.

⁶⁶ M. Brandt, *Srednjovjekovno doba...*, str. 250 i sl.

⁶⁷ I. Acsady, *Cit. dj.*, str. 52.

⁶⁸ I. Acsady, *Cit. dj.*, str. 51.

⁶⁹ I. Acsady, *Cit. dj.*, str. 51.

⁷⁰ I. Acsady, *Cit. dj.*, str. 51; usp. također: *Die Geschichte Ungarns redig. v. Ervin Pomlányi*, Budapest, 1971, str. 31—32.

⁷¹ V.P. Sušarin, *Ist. Vengrii*, str. 117.

⁷² V.P. Sušarin, *Ist. Vengrii*, str. 119.

⁷³ V.P. Sušarin, *Ist. Vengrii*, str. 125—126.

skoj kategoriji svoga žiteljstva. Takav teren ostavio je, kao obitavalište zahrebetnjika, svoje ime i terenu u Vukomeričkim goricama, a ljudi koji su, kao iveri takve kategorije seljaštva, odlutali daleko od današnje zagrebačke regije, odnijeli su svoj naziv, ne osobni, nego statusni, sa sobom, daleko na istok, sve do Požege, gdje su u XIII. i XIV. stoljeću živjeli izdignuti iznad svoga predačkoga, podložničkog statusa i emancipirani do potpune slobode i znatne imučnosti, zasnovane na toj slobodi, koja im je omogućila da vlastitim financijskim sredstvima postanu partnerima u kupoprodajama i zamjenama zemljoposjeda čak i s predstavnicima plemstva.

Uostalom, o njihovu teritorijalnom podrijetlu nema nikakva svjedočanstva, pa oni i nisu morali biti došljaci (ili potomci došljaka) iz dalekoga zagrebačkog lokaliteta, nego odvjeci, odnosno potomstvo zahrebetnjika iz neke nedaleke, požeške regije, gdje je, kao jednaki tip obrađivača zemlje, s istim nazivljem boravilo i radilo seljaštvo jednakoga privrednog i društvenog statusa.

R é s u m é

Le nom de la ville de Zagreb était jusqu'à présent expliqué d'après les critères géomorphologiques: ce serait une localité se situant de l'autre côté d'un ruisseau qui la séparait de la ville avoisinante sur le monticule de Grič; ou une bourgade de l'autre côté de la montagne Sljeme qui longe la ville actuelle du côté nord; ou une talle se trouvant derrière la berge septentrionale de la fleuve Save, etc.

L'auteur procède à une explication tout-à-fait différente. Il constate que dans toute la région environnante de Zagreb les dénominations des localités reposent très souvent sur quelque notion économique ou sociale: ce sont les villages qui appartenaient à des clercs, à des chapitres, aux dignitaires des pouvoirs locaux; le hameaux ou l'on s'occupait de l'élevage des montons, de gros bétail; les localités faisant partie de quelque seigneurie, obligées à des redevances spéciales, etc.

Parmi tous ces dénominations ce sont quatre qui ont un sens décisivement spécifique: le village Podsusjed, le village Vrapče, le village Hudi Bitek et deux localités qui portent le nom de Zagreb: la position actuelle du siège de l'archevêché de Zagreb et un terrain agraire au sud de la fleuve de Save.

Or, dans la langue vieille ukrainienne le mot »podsusjedki« signifiait une catégorie des serfs, ou plutôt des sous-serfs, c'est-à-dire des paysans qui dépendaient d'un autre paysan qui possédait une tenure servile, partie d'une seigneurie. Ces sous-serfs étaient obligés de donner les redevances à son maître-serf, sans aucune relation immédiate avec le propriétaire de la seig-

neurie. Cette dénomination ukrainienne de »podsusjedki« a son pendant dans la langue vieux-russe: ce sont »zahrebetniki«; leur position économique et sociale était exactement la même comme celle des »podsusjedki«. En plus, de même en vieux-russe, il existait un synonyme pour les »zahrebetniki«: ce sont les »hudie ludje«, ce qui explique le sens véritable de nom du village »Hudi Bitek« qui se trouve au sud-ouest de la ville actuelle de Zagreb: les gens de condition socio-économique extrêmement néfaste, celle de sous-serfs d'un autre serf. C'est justement la position des »zahrebetniki« dont le nom signifie, étimologiquement, »ceux qui vivent ou travaillent derrière le dos de quelqu'un«, c'est-à-dire les paysans »qui se cachent«, »derrière le dos« d'un autre serf, n'ayant obligations féodales envers le propriétaire du tîef, mais seulement envers le serf qui leur a cédé une partie de sa tenure.

Non loin du village »Podsusjed« et de Zagreb se trouve le village **Vrapče** dont le nom n'a rien à faire avec les moineaux (=vrapci), mais dérive du mot vieux-slave »raby« ce qui signifie non pas »les esclaves« mais »les serfs«, et confirme l'existence de servitude médiévale généralement répandue dans la région.

La même catégorie des sous-serfs signalée ci-dessus est connue en Allemagne médiévale (die Hintersassen), en France et en Angleterre.

Une confirmation ultérieure pour la thèse que la localité primordiale de Zagreb était un village ou un hameau des »zahrebetniki«, les sous-serfs, l'auteur trouve dans le fait que les documents du XIIIe siècle, 150 ans après la fondation de l'évêché de Zagreb, loin de cette ville, notent l'existence d'une famille à Požega, un père et deux fils qui s'appellent Zagreb: le père et deux fils sont »Zagreb«s. Le troisième fils ne l'est plus: il a un nom différent, habituel, chrétien. Toute la famille est devenue riche: elle achète et possède des terres à eux. Mais les trois membres de la famille sont toujours désignés par leur position sociale, par leur *status*, pendant que le troisième fils se trouve déjà émancipé. Donc, être Zagreb, c'est une position sociale spécifique, autrefois même héréditaire.

FILOZOFSKI FAKULTET ZAGREB - HUMANISTIČKE I DRUŠTVENE ZNANOSTI

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

VOL. 22

ZAGREB

1989.

FILOZOFSKI FAKULTET ZAGREB - HUMANISTIČKE I DRUŠTVENE ZNANOSTI

Izdavač: ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST

UREDNIČKI ODBOR

Branka BOBAN, Zagreb, Mirjana GROSS, Zagreb, Josip LUČIĆ, Zagreb, Marijan MATICKA, Zagreb, Ivan OČAK, Zagreb, Tomislav RAUKAR, Zagreb, Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Josip LUČIĆ, Zagreb

Adresa uredništva: Filozofski fakultet Zagreb — Humanističke i društvene znanosti, Zagreb, Krčka 1

Časopis izlazi jednom godišnje

Izdavanje časopisa sufinancira Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SR Hrvatske - VII.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske br. 6859/1 od 5. X. 1982. časopis »Radovi« oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Republičkom komitetu za informacije SR Hrvatske pod br. UP-547/2 — 84 — 1984.

RADOVI 22

Za izdavača
dr. Nikša Stančić

Tehnički urednik
Franjo Čuješ

SURADNICI U OVOM BROJU

AGIČIĆ DAMIR, prof. Strossmayerova 2 — 55425 Davor
ANDREIS MLADEN, Socijalističke revolucije 42 — Zagreb
ANTOLJAK dr. STJEPAN, Zajčeva 31 — Zagreb
BERTOŠA SLAVEN, student Filozofski fakultet — Zagreb
BOBAN mr. BRANKA, Zavod za hrvatsku povijest FF — Zagreb
BRANDT dr. MIROSLAV, Socijalističke revolucije 73 — Zagreb
BUDAK mr. NEVEN, Filozofski fakultet — Zagreb
CRNKOVIĆ GORAN, prof. Maršala Tita 170 — Opatija
ČORALIĆ LOVORKA, studentica Fil. fakulteta — Zagreb
GRGIN BORISLAV, prof. Baštijanova 54 — Zagreb
IVELJIĆ ISKRA, prof. Ilica 165 — Zagreb
JURIŠIĆ mr. IVAN, Zavod za hrvatsku povijest FF — Zagreb
KOLAR-DIMITRIJEVIĆ dr. MIRA, Filozofski fakultet — Zagreb
KRIVOKAPIĆ mr. GORDANA, Institut za istoriju radničkog pokreta — Beograd
LAUŠIĆ dr. ANTE, Centar za istraživanje naroda i narodnosti — Zagreb
MATKOVIĆ STJEPAN, Šubićeva 3 — Zagreb
OČAK dr. IVAN, Zavod za hrvatsku povijest FF — Zagreb
PAVLIČEVIĆ dr. DRAGUTIN, Zavod za hrvatsku povijest FF — Zagreb
RICHTER ŽELJKA, prof. Povijesni muzej Hrvatske — Zagreb
STRČIĆ PETAR, Arhiv Hrvatske — Zagreb
ŠILOVIĆ DANJA, studentica Fil. fakulteta — Zagreb
ŠVAB mr. MLADEN, Leksikografski zavod »M. Krleža« — Zagreb
VRANJEŠ-ŠOLJAN dr. BOŽENA, Zavod za hrvatsku povijest FF — Zagreb
ŽIVKOVIĆ mr. DANIELA, Sveučilišna i nacionalna biblioteka — Zagreb

---